

Šlosar, Dušan

Druhá třída

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 11-16

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121709>

Access Date: 08. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DRUHÁ TŘÍDA

Slovanská druhá třída slovesná, tj. n-kmeny, se konstitovala formálně v praslovanské době, jak ukázali V. MACHEK (56) a G. JACOBSSON (30). Podle Jacobssona důležitou úlohu v tomto procesu měl fakt, že tato slovesa už tehdy tvořila dost výraznou a sevřenou skupinu: většina byla perfektiva a zároveň tranzitiva a vyjadřovala jednotu děje nebo pojmenovávala děj okamžitý. Ale ve skutečnosti tomu tak zdaleka nebylo. Cesta k pozdější poměrně semknutosti byla složitá a často i dlouhá, jak ukazuje I. NĚMEC (97), neboť prapůvodní význam n-ového sufixu byl inchoativně-intranzitivní. Proces postupného typového sjednocování vidíme pokračovat ještě i na začátku historické doby. Přitom typ, jenž obsahuje formant *no/ne* jak v přítomných tvarech, tak i v infinitivu, se stal v tomto procesu produktivním a vytvořil centrum budoucích slovtvorných typů této třídy.

Nejstarší verze českého textu žaltáře (Wittb) obsahuje ještě poměrně málo sloves n-kmenových: je jich doloženo 31 (proti 32 v PsSin). Další verze svědčí o dynamičnosti této třídy: Ben přináší 38 různých sloves, Kral 54, Václ jen 43, avšak novočeský text už dokonce 99. (Nezahrnujeme sem slovesa, která nemají infinitiv plně integrovaný, tj. typ *začítí*.)

Zprvu nepočetnou skupinu tu tvoří *perfektiva*, jejichž imperfektivním protějškem jsou a-kmeny. Patří sem slovesa *trhnúti* a *-tknúti* (druhé s hláskoslovně zastřenou kmenovou opozicí) a dále slovesa *-běhnúti* a *-mlknúti*, jež mají vztah také ke slovesům ě-kmenovým. Obdobná slovesa jsou všechna doložena i v PsSin (*-běgnŏti*, *trɛgnŏti*, *-mlɛknŏti*, *-tɛknŏti*). Tento text má proti Wittb navíc sloveso *išteznŏti* a dále *-rignŏti* a *-niknŏti*. Příslušné reflexy posledních dvou sloves se však objevují v pozdějších českých verzích. Vzhledem ke své nedokonavé povaze do této skupiny nezapadá sloveso *váznúti*. Jeho vztah ke slovesu a-kmenovému (*vázati*) nemá povahu protikladu vidového, nýbrž jde o opozici intranzitivum — tranzitivum. Jeho durativním protějškem je sloveso ě-kme-

nové (*věžeti*). Typ perfektiv se v historické době dost rychle rozvíjí. V 15. století přináší žaltář v Ben další reprezentanty: *leknúti se*, *mrknúti* a *klesnúti*. Ty jsou ovšem už staršího data vzniku (doloženy v Gebauerově slovníku pro 14. století). Dále se tu objevují formace *-hlédnúti*, *-slechnúti*, *-prchnúti* a *-létnúti*, jež mají vztah k indeterminovaným durativům ě-kmenovým (*hleděti*, *slyšeti* . . .). Další text, Kral, má navíc *-hrdnouti* a *-niknouti* (poslední je doloženo už v staroslověnštině). Vývoj pokračuje i v pozdější době, nově přibývají slovesa *-dřimnouti*, *-vrtnouti*, *-klouznouti* a vyskytuje se i *-řihnouti*, doložené také už v staroslověnštině. V posledních verzích pochopitelně už nepřibývají další n-kmeny představující protějšky sloves ě-kmenových (nerozvíjí se dále protiklad *hleděti* — *-hlédnúti*).

Nová doba pak přináší výrazný rozvoj sloves tohoto typu: *-šlehnout*, *mihnout se*, *-pláchnout*, *vybuchnout*, *smeknout*, *-srknout*, *prasknout*, *svrasknout*, *-trysknout*, *puknout*, *všimnout si*, *-šlápnout*, *-kopnout*, *-křisnout*, *kmitnout*, *-mítnout*, *-hltnout*, *-chrstnout*, *-chytnout* a *couvnout*. Konečně sem patří i *-hodnout se* s alternací *á* — *o*. Do tohoto výčtu zahrnujeme i slovesa, která I. NĚMEC (93) vyděluje jako zvláštní typ sloves *o k a m ž i t ý c h*, protože v našem omezeném materiálu se jako typ projevují teprve v nejnovější verzi. Mnoho ze sloves, jež jsme zde uvedli, jako např. *šlehnout*, *mihnout se*, *vybuchnout*, *leknout se*, *srknout*, *šlápnout*, *kopnout*, *křisnout*, *kmitnout*, *chrstnout*, *klouznout*, je doloženo už u DOBROVSKÉHO (150). V tomto slovníku i při nesoustavném vyhledávání najdeme poměrně mnoho dalších sloves tohoto typu, např. *brknouti*, *plesknouti*, *chmatnouti* (označené zde jako moravské), *mrsknouti*, *třesknouti* a *třasknouti*, *bacnouti*, *trknouti*, *drbnouti*, *šterchnouti*, *štouchnouti* atd. Na druhé straně zde ještě nejsou novočeské útvary *šlehnout*, *mihnout*, *kmitnout* apod. Je tedy v oné době typ sloves okamžitých už velmi bohatě rozvit. Naproti tomu u VELESLAVÍNA (162) jsme takových sloves (ovšem jen při nesoustavném vyhledávání) našli poměrně málo: *třesknouti* a *uleknouti se*, *uklouznouti* (poslední dvě jen v prefigované podobě). To nás opravňuje — s jistým rizikem ovšem — předpokládat, že se tento typ sloves, pro něž je povětšinou typický vztah k citoslovcím (zčásti zvukomalebným, zčásti postverbálním pohybovým), rozvíjel nejživěji v době mezi 16. a 19. stoletím. Za zvláštní skupinu sloves okamžitých je lze považovat ovšem už od té doby, kdy se rozvinul a ustálil prefix *za-* ve funkci prosté perfektivizace jejich a-kmenových protějšků. K tomu došlo nepochybně v době střední, dynamický rozvoj je tedy záležitostí doby novější (o tom viz v odd. o prefixu *za-*). Než k tomu došlo, bylo lze n-kmenová slovesa tohoto typu považovat za perfektivní protějšky imperfektivních a-kmenů (*prasknout* — *praskat*). Slovesa, jež sem zahrnout nelze (typ *chytnout*), přibývala patrně plynuleji; také zde vznikaly nové formace i v době poobrozené.

Tyto typy významně rozmnožily slovesa 2. třídy a v nové době nabývaly mezi nimi výrazné převahy. Méně výraznou skupinu tvoří slovesa, jež lze chápat jako *intranzitivní* protějšky tranzitiv i-kmenových.

Málo výrazná je tato skupina především proto, že vztahy jsou zde z velké části zastřeny odlišnými hláskovými podobami obou kořenů a často jsou deetymologizovány i významově. Sem můžeme zařadit z Wittb slovesa *stanúti* (k *staviti*), *-vyknúti* (k *učiti*), *-trnúti* (*trápiti*), *hynúti* (*hubiti*). Ze staroslověnské verze by sem patřilo navíc sloveso *vъskъrъsnŏti*. V pozdějších verzích žaltáře je doloženo ještě několik dalších takových sloves: v Kral *prahnouti*, *-hasnouti* a *sškrvrknouti* (protějšky *pražiti*, *hasiti* a *škvařiti*), ale to nemusejí být útvary nové (jak je zřejmé zejména v posledním případě). Novějšího data je patrně *shluknout se*, doložené v našem materiálu novověskou verzí (a známé už i Dobrovskému). Mohl by to být intranzitivní protějšek k tranzitivu *hlučiti*, doloženému ve staré češtině s významem „zástupem ohraditi“ — GEBAUER (151). Intranzitivnost našeho útvaru je však manifestována spíše reflexivním *se* než slovtvornou strukturou kmene. Období produktivity tohoto typu v historické době tedy zřejmě skončilo. Důkazem toho je mimo jiné i skutečnost, že nová slovesa *ocitnout se* a *rozbřesknout se* představují jen perfektivní protějšky starých i-kmenů *ocútiti* a *břiezđiti sě*.

V souboru n-kmenů z nejstarší verze žaltáře (Wittb) vypadá na první pohled zcela izolovaně *d e a d j e k t i v u m vyschnúti*. PsSin však má kromě slovesa *isъchnŏti* ještě další obdobné formace *uglŏbnŏti* a *umekŏnŏti*. Tento typ je v historické češtině za koncem své produktivní éry. Je však bezprostředně vystřídán typem obdobným, ale bez alternace v základu. V Ben se pak objevuje nová deadjektivní formace *ztvrđnúti*, v Kral pak navíc *zbrĭđnouti*, *zhořknouti* a *zbohatnouti*. Tato deadjektivní intranzitiva jsou doložena vždy jen v prefigované podobě. Žaltář Bible svatováclavské sice nepřináší žádný nový doklad, ale novodobá verze z 20. století obsahuje sloves tohoto typu už celou řadu. Teprve zde jsou taková slovesa doložena v neprefigované podobě, a tudíž jsou nedokonavá: *schnouti*, *bohatnout*, *chabnout*, *slábnout*, *hubnout*, *blednout*; dále je zde: *zrudnout*, *zatrpknout*, *zpuštnout*. (Neprefigovaná slovesa toho typu jsou sice doložena už u Gebauera, ale jen ojediněle: v obou dílech jen tři: *chudnúti*, *měknúti* a *hustnúti*). Rozvoj tohoto typu pokračoval patrně rychleji, než jak naznačuje náš omezený materiál. U Veleslavína jsme při zběžném prohlédnutí našli takovýchto sloves dosti: *bohatnouti*, *chudnouti*, *tvrđnouti*, *měknouti*, *řednouti*, *stydnouti*, *schnouti*, *slábnouti*, *blednouti*, *chladnouti* atd. Některá jsou tu doložena pouze v podobě dokonavé: *zhustnouti*, *ztlustnouti*, *zkřehnouti*//*vykřehnouti* a *ztučnouti*. Řadu útvarů, jež jsou běžné v nové češtině, však Veleslavín ještě neuvádí ani v prefigované, ani v prosté nedokonavé podobě (*žloutnout*, *hořknout*, *stárnout*, *mládnout*, *chabnout*, *rudnout* apod.), dokládá je však veskrze Dobrovský.

Stává se tedy tento typ v historické češtině plně produktivním, zejména tehdy, když v důsledku vidové deprefixace může vytvářet homogenní vidové dvojice. V současné době nepokračuje dynamický rozvoj tohoto typu zřejmě jen proto, že jsou v podstatě vyčerpána adjektiva,

z nichž je možno tímto způsobem derivovat. Sufixem *-nout* nelze totiž odvozovat z adjektiv na *-rý, -lý, -ný* a z adjektiv víceslabičných, viz I. NĚ-MEC (80). (Tím se dostává do výhody další typ intranzitivních deadjektiv, ě-kmeny typu *ztučnět*; viz v odd. o ě-kmenech.)

Náš materiál se výborně shoduje se závěry, které uveřejnil I. NĚ-MEC (80) a které mohl opřít o větší množství staročeského materiálu. Odvozeniny s alternacemi v základu skutečně (až na velmi frekventované *schnúti*) zanikly. Kontinuitu jako by naznačovalo pouze jediné sloveso, a to staročeské *měknúti* (navazující na *uměknŏti* doložené v staroslověnině). Ale toto sloveso dokládá GEBAUER (151) poprvé až z 15. století, tedy dosti pozdní doby. Na druhé straně fakt jeho deprefixace naznačuje, že toto sloveso má patrně jistou dobu existence už za sebou. Přesvědčivé je také Němcovo vysvětlení formových omezení tohoto slovtvorného typu (daných možnostmi vytvořit participium l-ové). K němu bychom dodali, že také z adjektiv na *-ný* se slovesa toho typu tvoří vzácně (jen *chladnouti, ztučnouti* doložené u Veleslavína a Němcovy ojedinělé novočeské doklady typu *temnouti*).

Tomuto typu je jistým způsobem blízká nepočtená skupina intranzitivních sloves nedeadjektivních. Zprvu jsou rovněž doložena jen v prefigované podobě: ze staroslověnského textu sem patří slovesa *isěknŏti* a *unbznŏti*, v Ben přibývá sloveso *potuchnúti*, v Kral se navíc objevuje *užasnouti*, ve Václ už neprefigované *chřadnouti* (doložené ovšem u Gebauera i pro starší dobu), v novočeské verzi je *žasnout* deprefigováno a navíc přibývají *jihnout, lesknout se, páchnout, kynout* (už u Gebauera), *spiknout se* (u Dobrovského). Počet takovýchto sloves sice mírně vzrůstá, ale celkově stále zůstává nevelký. Je proto sporné, zda tato skupina představuje skutečně produktivní typ, i když nová (zřejmě desubstantivní) podoba slovesa *lesknout se*, výstředavší (odjinud doložené) staročeské *lsknúti sě*, by tomu nasvědčovala. A snad pro to mluví i některá další z uvedených sloves; kromě *páchnouti*, známého už u Veleslavína, jsou totiž doložena v pozdní době.

Jistá část sloves 2. třídy jsou formace už na počátku historické doby odvozené od předpokládaných nebo doložených sloves první třídy. Tento přechod, nespojený s významovou modifikací, znamenal ve většině případů jen formovou manifestaci dokonavé povahy slovesa. Tato slovesa jsou ve Wittb doložena vesměs jen v prefigované podobě: *-padnúti, -sědnúti, -lehnúti, -stihnúti, vrhnúti*. Jen ojediněle jsou taková slovesa bez prefixu nedokonavá: *vládnúti, váznúti*. U nich je motivace přechodu nejasná. V textu PsSin jsou tato slovesa zčásti doložena v původní podobě s nulovým kmenotvorným formantem: *pasti, sěsti, lešti, -vrěšti*; také *vlasti, -žešti*, některá patří k n-kmenům už zde (*dvignŏti*). Popsaný přesun ovšem není slovtvorným procesem v pravém slova smyslu. Tento morfologický přesun pokračuje dále jen nevýrazně: v Ben jsou doložena nadto slovesa *bodnúti, přivínúti* a *-sáhnúti*, v Kral *spřáh-*

nouti se, poléknouti a poskytnouti. Zde to však nemusejí být dobové inovace, nýbrž útvary staršího data. Žaltář bible Václ přináší nově slovesa *vanouti* a *vyřknouti*. Novočeský text navíc prostě *žhnout*, dále *-svitnout* a *sunout* (obě zřejmě stará) a předponové *obléknout*.

Ještě formálnější záležitostí je pak proces přízvučného in-finitivního kmeně kmeni přítomnému u uzavřené skupiny sloves typu stč. *pnu pieti*: Ben *odpočinúti*, Kral dále *jmouti*, Václ *stanouti*, *-pomnouti*, *-pnouti*, novočeský překlad má navíc *planout* (*všplanouti se* je však doloženo už v PsSin), *klnout*, *vytnout*, *žnout*. Tato tendence podmíněná kmenovou analogií je permanentní jev, který lze i v jiných případech sledovat po celou historickou dobu.

Osamoceně stojí nepočetná skupina n-kmenů — imperfektivních tranzitiv jako *táhnout*, *tisknout*, vyskytujících se po celou historickou dobu, a perfektivních intranzitiv jako *hnout se* (Wittb *hnúti se*), u nichž už bývá vztah k imperfektivům (*hýbati se*) i k tranzitivům (např. *uspati*) formově částečně zastřen. Sloveso *minouti* by sem původně patřilo také, ale postupně se stalo tranzitivním, jak ukazuje I. NĚMEC (97). Všechna slovesa této povahy žijí po celou historickou dobu beze změny a jejich počet se nemění (pouze v Kral se objevuje nové sloveso *klenouti*, nedoložené ještě u Gebauera). Jde tedy zřejmě o relikty z doby, kdy n-kmeny nebyly ještě slovtvorně strukturovány vyhraněně dnešním způsobem.

Z našeho bytí poněkud kusého materiálu lze vyčíst, že na počátku historické doby byla slovesa 2. třídy nepřiliš početná a slovtvorně byla dosti roztržštěná. I typy, které se pak v průběhu dalších století rozvinuly v kategorie početně dost zastoupené, měly tehdy poměrně malý počet reprezentantů. Hned v počátku historické doby byla 2. třída poněkud rozmnožena přechody perfektiv z třídy první (*padu pásti* → *padnu padnúti*). To byl důsledek skutečnosti, že už v době předhistorické do značné míry vykrystalizovala vidová opozice perfektivních n-kmenů — zpočátku často paralelních s indeterminovanými ě-kmeny: typy *trhnúti* — *trhati* a *-běhnúti* — *běhati/běžěti*. Mrtvý přitom zůstal podtyp s hláskově zastřeným protikladem (*-slechnout* — *slýchat*). Na pozadí této opozice v době mezi 16. až 19. stoletím vykrystalizoval dynamický typ sloves okamžitých, který je z hlediska vidového nepárový a je motivován ponejvíce interjekcemi (*bouchnouti*).

Dalším ohniskem progresivního slovtvorného rozvoje se stala dead-jektivní intranzitiva typu *ztvrdnúti*, jež posléze v důsledku vidové depre-fixace nabyla v neprefigované podobě povahy imperfektiv: typ *ztvrdnouti/tvrnouti*. Tento typ zatlačil do pozadí slovesa s alternací v základu — typu *schnouti*. Jeho produktivita by teoreticky nemusela končit, ale v současnosti se už neobohacuje, protože byly vyčerpány adjektivní základy, s nimiž se slovesný sufix *-nout* může pojít. Proto jej z dnešního hlediska stěží lze považovat za produktivní. Existence těchto intranzitiv

pak udržuje aspoň při periférii soustavy skupinu imperfektivních intransitiv typů *chřadnout*.

Během historické doby přestala být živou opozice intransitivum n-kmenové — tranzitivum i-kmenové (*hasnouti* — *hasiti*) a její dvojice se zastřeným morfologickým protikladem se deetymologizovaly (*škvrknouti* — *škvařiti*). Tato opozice se však udržuje a je slovtvorně živá u deadjektiv (*slábnout* — *(o)slabít*).

Ostatní skupiny sloves, např. imperfektivní tranzitiva typu *táhnout*, slovesa, jejichž vidová opozita mají porušenou morfologickou jednotu (*usnout* — *usínat*) a slovesa s otevřeným kořenem typu *minout* se ocitla mimo živý slovtvorný systém a přežívají v dosavadní podobě jen díky své vysoké frekvenci v parole.

Jsou tedy v současném jazyce dominantní tyto tři typy sloves 2. třídy: perfektiva typu *trhnout* jako protějšek imperfektiv a-kmenových a intransitivní imperfektiva typu *blednout*. Možnosti rozvoje těchto typů jsou však zřejmě již vyčerpány. Zato plně dynamický je další typ, a to okamžitá slovesa typu *prásknout*, fundovaná ponejvíce interjekcemi.